

Verbannen
van Java

Verbannen van Java

Margreet
van Till

Koloniale tragedies
1830-1860

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van:
het publicatiefonds van de Vereniging KITLV en de Marinus Plantema Stichting.

Ontwerp omslag en binnenwerk Bart van den Tooren

Omslagbeeld Portret van een oude Indonesische man en een jongen, Woodbury & Page,
1857 – 1880, Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

ISBN 9789464563351

e-ISBN 9789464563368

NUR 691

© 2024 Margreet van Till, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

11	Inleiding: Midden-Java, 1830-1860
21	1. Een lastige oude man
37	2. Allemaal ontslagen
55	3. Niet welkom
71	4. Klokkenluider of intrigant
87	5. Op transport naar Nederland
105	6. Insubordinatie
117	7. Gedeserteerde soldaten
133	8. Een Arabische familie
145	9. Moetiara's vraag
161	10. Een kritische dokter
179	11. Het ballingsoord Banda
193	12. Naamloze bannelingen
205	Epiloog: De laatste reis van de gouverneur-generaal
217	<i>Achter de schermen</i>
223	<i>Noten</i>
234	<i>Literatuurlijst</i>
237	<i>Geraadpleegde archieven en primaire bronnen</i>
238	<i>Illustratieverantwoording</i>

ACAD.
LUGD. BAT.
BIBL.

J A V A

1848.

Uitgegeven door

*de Gewest. Vereeniging Noord-Holland van
het Ned. Onderwijzers-Genootschap.*

122

123

124

125

126

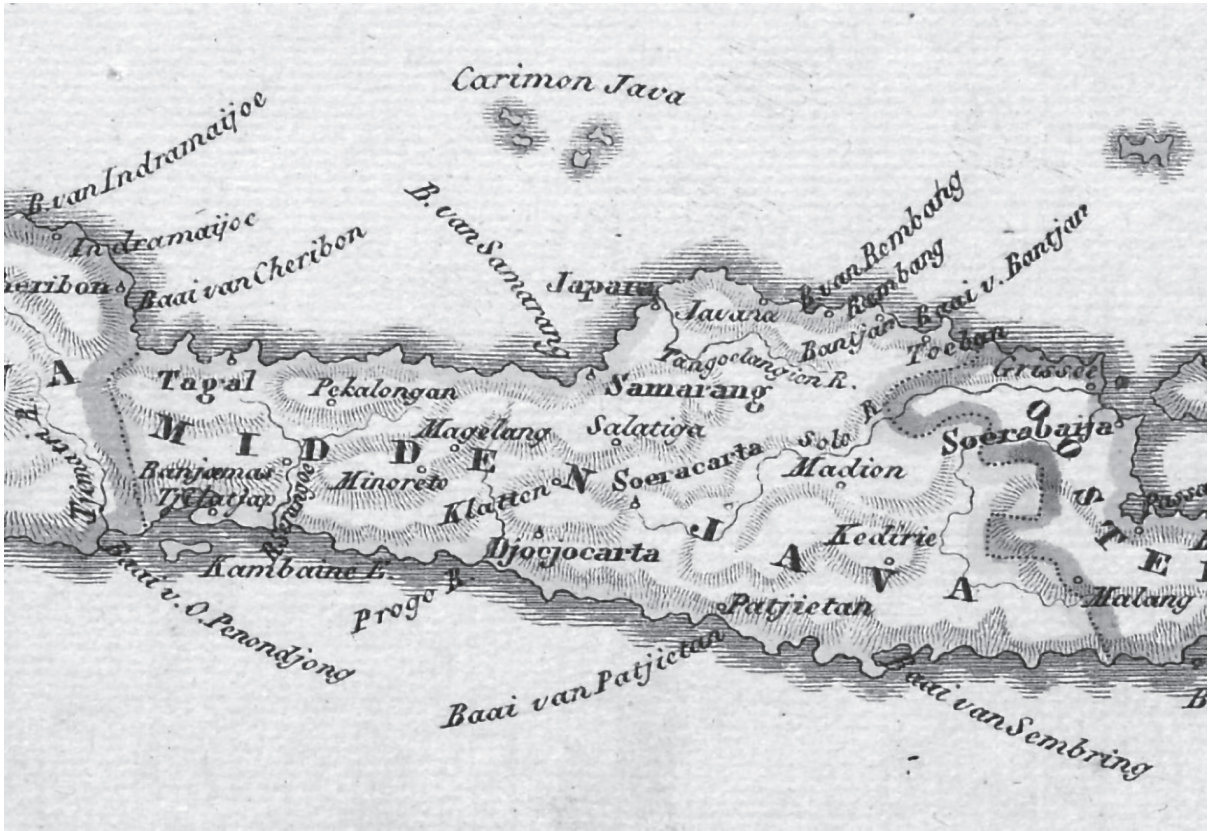
127

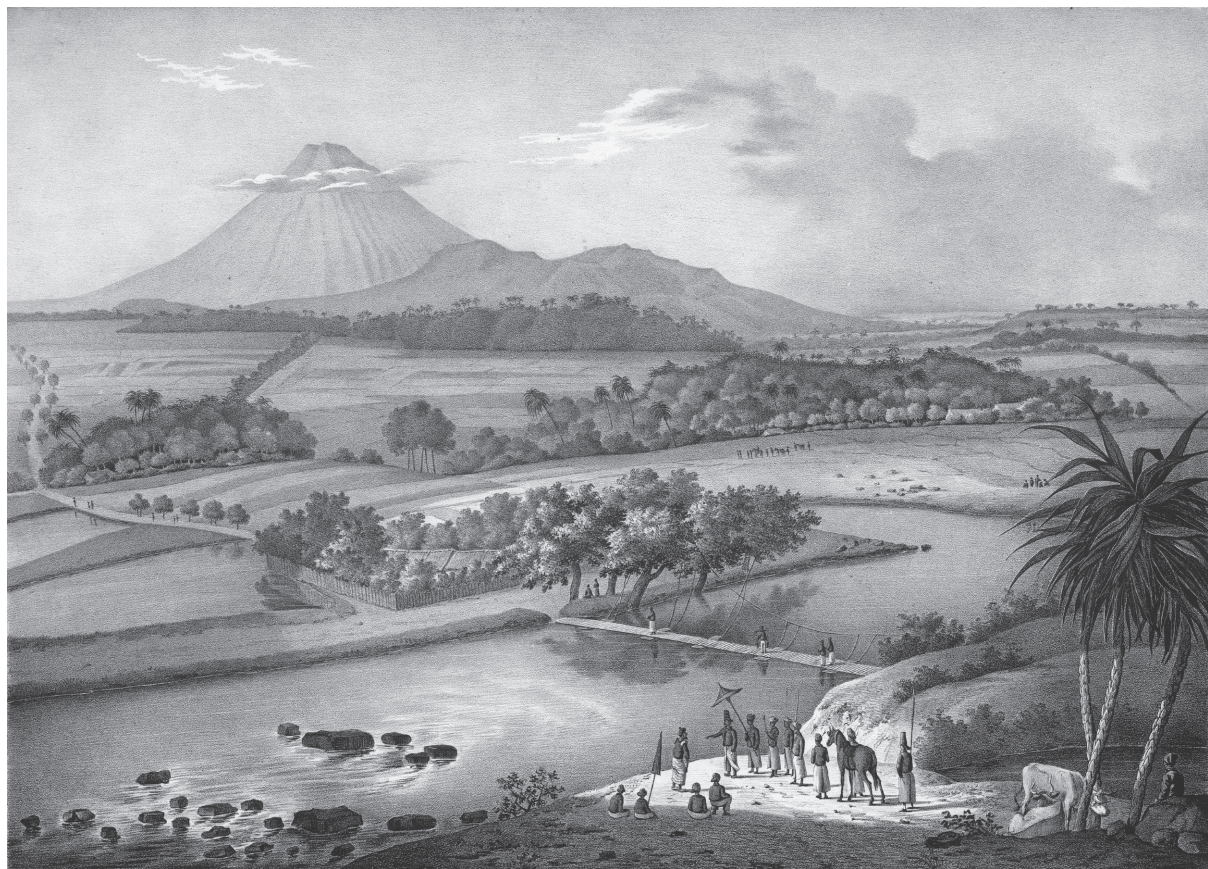

Vorige pagina's: *Java 1848, kaart door W. Degenhardt, Daniël Veelwaard,
Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, Gewest. Vereeniging Noord-Holland*

Rechts: Midden-Java (detail)

Landschap in de regentschap Magelang te Java, 1833 (collectie Rijksstudio).

Inleiding: Midden-Java, 1830-1860

’
SNachts, bij het maanlicht, verzamelde zich een groep Javaanse mannen en vrouwen aan de rand van hun dorp. Ze kleeften zich uit en begonnen geheel naakt een rondedans, terwijl ze luid gebeden opzegden. Na enige tijd raakte de een na de ander in trance en viel neer. Tegen de ochtend werden ze wakker en begaven zich weer naar huis.

Deze gebeurtenis kwam de regent ter ore. Op de vraag van het waarom van het ritueel, antwoordden de deelnemers dat ze dit van hun voorouders hadden geleerd. Wanneer je geen geld had voor de bedevaart naar Mekka, kon je in plaats daarvan deze rite uitvoeren. En waarom dan zonder kleren, was de volgende vraag. Nou, dit: Adam en Eva waren toch ook geheel naakt geweest? Er werd een islamitische geestelijke geraadpleegd, en die vertelde dat er in de koran niets over de strafbaarheid van dergelijk gedrag te vinden was. Toch besloot de koloniale regering om de vier leiders van de groep Javaanse mannen en vrouwen te verbannen naar het kleine eiland

Banda in de Molukken, 2000 kilometer verderop. Voor onbepaalde tijd.¹

Deze hierboven genoemde samenkomst vond plaats in 1842. De ordening van de Javaanse samenleving door de koloniale staat was begonnen. De overheid wilde haar macht uitbreiden en haar onderdanen disciplineren. Voor degenen die zich niet of maar moeilijk lieten disciplineren, kwam er straf. Verbanning was een belangrijke strafmaatregel voor politieke dissidenten, kritische ambtenaren, en voor afwijkend sociaal gedrag in het algemeen. Het voorbeeld hierboven illustreert goed hoe dat in de praktijk werkte. Op zichzelf kon er toch weinig op tegen zijn dat een paar dorpsbewoners 's nachts naakt rondansten? De groep had niet de bedoeling openlijk verzet te plegen, al zal de overheid misschien wel haar bedenkingen gehad hebben bij het egalitaire karakter van de beweging. De leiders werden verbannen omdat *het niet hoorde*, en omdat de overheid hun samenkomst als rustverstoring zag.

Hoe goed deze door de regering uitgedeelde straf werkte om de wind eronder te houden, blijkt uit het volgende citaat, afkomstig van een lagere ambtenaar op Java. Hij verklaarde waarom het zo rustig was in zijn gebied. Dat was vanwege:

‘... de gehechtheid van de Javaan aan zijn woonplaats en geboortegrond en de omstandigheid dat eene van Gouvernementswege gedwongene verwijdering voor hen een der zwaarste straffen uitmaakt.’²

Verbanning als dreiging en straf

In dit boek wordt het begrip *verbannen* niet alleen gebruikt voor de Javanen die naar het eiland Banda werden getransporteerd. Ook de Europeanen, Arabieren en Indo-Europeanen die door de regering uit hun gemeenschap werden getrokken, komen namelijk aan bod. Met het woord ‘verbanning’ wordt hier dan ook bedoeld: wanneer iemand gedwongen werd huis en haard achter zich te laten om zich elders in het koloniale rijk te vestigen.

Bij de Europeanen zal deze gedwongen verwijdering *strafoverplaatsing* genoemd zijn en bij de Javanen *verbanning*. In beide gevallen betekende het dat iemand met zijn gezin zijn bullen moest pakken en moest verhuizen naar een plek honderden, soms duizenden kilometers verderop. De situatie van de Europeanen en Indo-Europeanen in hun 'ballingsoord' was echter veel beter dan die van de verbannen Javanen. De Europeanen en Indo-Europeanen werden na een misstap meestal naar een minder populair gebied van de kolonie gestuurd, waar ze het nog eens mochten proberen: een onwelkome breuk in de carrière en ver van het vertier van de grote steden op Java. Ook Javaanse edelen werden geregeld verbannen, meestal naar de Molukken, waar ze vervolgens onder huisarrest geplaatst werden, met gevoelens van verveling, heimwee en nutteloosheid tot gevolg.

Behoorde je als Javaan niet tot de edelen, maar was je een 'gewone' Javaanse man of vrouw, dan was je het slechts af en werd je vaak naar Banda verwijderd. Banda is een kleine eilandengroep binnen de uitgestrekte Molukken, waar nootmuskaatplantages waren. Hier was steeds een tekort aan arbeidskrachten en daarom werden verbannen Javanen daar tewerkgesteld. In het moederland Nederland gingen vagebonden en dronkaards naar gestichten in Veenhuizen. In de kolonie verdwenen de lastposten en nietsnutten echter naar Banda of een andere plek waar de gestraften, verwijderd uit hun sociale omgeving, gedwongen werden een nieuw leven te beginnen.

Zo komt er een belangrijk mechanisme aan de oppervlakte waarmee de Nederlands-Indische bureaucratie de discipline in de kolonie opdroeg, en indirect problemen in stand hield; ook kwesties die we nu excessen noemen. De ambtenarij loste destijds moeilijke zaken op door de mensen die zich in de nabijheid van het probleem bevonden, simpelweg te (laten) verwijderen. Zo'n verwijdering of een ontevredenheidsbetuiging kon iedereen overkomen die een rimpel in de stille vijver van de kolonie veroorzaakte. Wanneer bewoners van de kolonie een misstand bij de gouverneur-generaal meldden, betekende dit bijna altijd het einde van hun carrière, want er volgde een strafoverplaatsing of zelfs verbanning. Daarbij maakte het niet uit of je resident, lagere ambtenaar, handelaar, boer of slaafgemaakte

was. Op zijn gunstigst kregen ze de aantekening in hun dossier dat ze het 'ongenoegen van de regering' hadden opgewekt. Het eind van het verhaal was vaak dat zowel de klokkenluider als de dader als oorzaak van het probleem werden gezien, waarna dan ook beiden onopgemerkt van het toneel verdwenen.

Zo komen we in dit boek bijvoorbeeld terecht bij de dominee die naar een andere stad werd overgeplaatst, omdat hij weigerde een islamitisch feest bij te wonen, bij de slaafgemaakte die vroeg of ze haar vrijheid mocht, bij een dokter die de oorzaak van een epidemie op het spoor kwam, bij een Javaanse boer die amuletten verkocht, bij een groep veroordeelde soldaten die gedeporteerd werd, bij een dronken dominee die door zijn eigen gemeente in bescherming werd genomen, bij een Javaanse gevangene die eigenlijk klokkenluider was, en bij de Javaanse prins die verbannen werd, maar terug wist te keren naar zijn geboortestad. Voor zover mogelijk kijken we hoe hun leven er in hun ballingsoord uit kwam te zien.

De wereld van Multatuli

De personen in dit boek zijn allen tijdgenoten van Eduard Douwes Dekker, de latere auteur Multatuli, die in 1860 *Max Havelaar* publiceerde. Sommigen hebben hem in hun werkzame leven misschien zelfs ontmoet. Hun levens speelden zich, net als dat van de ambtenaar Douwes Dekker, af tegen het decor van het cultuurstelsel, het systeem van de gedwongen productie en levering aan de Nederlandse staat van cultures als koffie, thee, suiker, indigo en tabak. Dit systeem werd in 1830 ingevoerd door gouverneur-generaal Johannes van den Bosch, dezelfde persoon die in Nederland de bedelaars en leeglopers aan het werk had gezet in de 'kolonie' Veenhuizen in Drenthe. Het was de periode waarin het 'batig slot' heilig was, dat wil zeggen: de staat was destijds georganiseerd rond het principe van winst maken en een positief saldo op de financiële rekening van de koloniale staat was het allerbelangrijkst.

De levens in dit boek spelen zich af op Midden-Java, het epicentrum van het cultuurstelsel. Aan de vruchtbare noordelijke kust werd rijst verbouwd, en suiker. Daar lag de belangrijke havenstad

Semarang, die nog iets ouder was dan de koloniale hoofdstad Batavia. In Semarang was vier eeuwen eerder de islam in de archipel geïntroduceerd; er woonden Chinese, Europese, Arabische en Javaanse handelaren. Als je zuidwaarts reisde, kwam je door een dunbevolkt berggebied, bezaaid met vervallen hindoetempels uit eerdere eeuwen. Laag op de berghellingen werd de winstgevende koffieplant verbouwd. Verder naar het zuiden belandde je in het voormalige rijk van de sultan van Mataram, dat in 1755 uiteengevallen was in de kleinere sultanaten van Solo en Yogyakarta. Deze steden lagen te midden van vruchtbare rijstvelden aan de voet van de majestueuze vulkaan Merapi. Nog verder zuidwaarts doorreizend kon je door een brede corridor in het Zuidergebergte de Indische oceaan bereiken, het domein van de godin van de Zuidzee, Ratu Kidul. De personen uit dit boek, met hun tragedies, woonden in dit op meerdere vlakken tegenstrijdige land, van tegelijkertijd rijke als arme, gecultiveerde als woeste, dicht- als dunbevolkte gebieden.

Om de verhalen in dit boek beter te kunnen duiden, is het goed om ook wat te weten over de bestuurlijke kant van Java. In de kolonie bepaalde in jaren 1830-1860 de Nederlandse gouverneur-generaal het beleid. Hij was oppermachtig en werd ook wel landvoogd of onderkoning genoemd. Meestal, afhankelijk van het seizoen, bevond hij zich niet in de koloniale hoofdstad Batavia, maar 60 kilometer naar het zuiden in zijn witte paleis te Buitenzorg, omringd door een uitgestrekte, prachtige tropische tuin. Buitenzorg – aan de voet van de vulkaan Salak – was hoger gelegen dan Batavia en dus koeler.

De gouverneur-generaal zat dus vaak op enige afstand van de departementen, zoals het militaire departement, dat van cultures (bovengenoemde producten als koffie, thee, suiker etc.) of het hooggerechtshof van Nederlands-Indië, die allen hun gebouwen in Batavia hadden. Daar deden de ambtenaren het voorwerk tot de besluiten van de gouverneur-generaal. Zij werkten niet langer zwetend in de hete benedenstad aan de kust (de oude VOC-hoofdstad), maar zaten sinds kort in de nog nieuwe wijk Weltevreden, vijf kilometer landinwaarts. Daar was het iets beter toeven, maar nog altijd tropisch heet. De Raad van Indië, die de gouverneur-generaal adviseerde en in deze periode uit vier Europese mannen bestond, zetelde eveneens

in Batavia. Dit was een machtig orgaan, waaruit later vaak de volgende gouverneur-generaal werd gekozen.

Op de departementen in Batavia werd hard gewerkt. Echter, in de tropische tuin van het paleis van de gouverneur-generaal in Buitenzorg stond een bijgebouw, dat zelden is afgebeeld, maar dat tijdens de koloniale periode o zo belangrijk was. Hierin bevond zich de Algemene secretarie, het persoonlijke secretariaat van de gouverneur-generaal, waar al zijn besluiten door de daar werkzame ambtenaren werden opgeschreven. Dit was ‘het zenuwcentrum van de Indische administratie.’³ Hier zat ook ‘personeelszaken’, waar de benoemingen van de Europese en Javaanse ambtenaren in de kolonie werden voorbereid en hun dossiers zorgvuldig bijgehouden. Op deze, in het Nationaal archief van Indonesië bewaarde dossiers, zijn de verhalen in dit boek gebaseerd. De besluiten van de gouverneur-generaal vonden hun weg naar Den Haag, maar die plaats lag rond 1850 nog ver van Buitenzorg, wat de autonomie van de gouverneur-generaal nog groter maakte.

Java was bestuurlijk gezien onderverdeeld in residenties, verschillend van grootte, maar meestal met de afmetingen van ongeveer een halve Nederlandse provincie. Die residenties werden bestuurd door een Nederlandse resident, die zoals alle koloniale ambtenaren werd benoemd door de gouverneur-generaal in Buitenzorg. Onder de residenten werkte een aantal assistent-residenten met ieder hun eigen ressort, een deel van een residentie. Daaronder vielen weer controleurs. Dit Nederlandse koloniale bestuur was vooral een toezichtstelsel. In principe werd de Javaanse bevolking namelijk geleid door haar eigen adel. Dat betekende in de praktijk dat in de residenties Javaanse regenten de historisch aan hun gebonden gebieden bestuurden.

Er bestond dus overlap tussen de Nederlandse residenties en de Javaanse regentschappen. De Nederlanders vestigden een koloniale bestuurslaag over de traditionele Javaanse bestuurslaag. In de loop van de negentiende eeuw werd deze Javaanse bestuurslaag, bestaande uit lokale adel, door de Nederlanders omgevormd tot een bureaucratische elite.⁴ Volgens de moderne ambtelijke hiërarchie kregen de regenten medewerkers onder zich, eerst de *patti's*, dan de *wedono's*

en de *demangs* (vergelijkbaar met in het Nederlandse systeem de assistent-residenten en de controleurs). Verder bevolkte een groot aantal Javaanse schrijvers en controleurs de burelen van de residenties en regentschappen. Dit alles onder het nauwlettend oog van 'Buitenzorg'.

De koloniale ambtenaren waren druk doende dossiers bij te houden over de inwoners van Java en... over elkaar. Deze dossiers zijn uiteindelijk in het nationale archief in Jakarta beland, zodat we nog steeds kunnen nagaan wat de koloniale overheid gewent vond en wat niet. De koloniale staat moest een geoliede machine zijn, die de economische winst waarborgde. Iedereen moest zijn rol spelen al naar gelang etniciteit, sekse en afkomst. Een onbekend aantal Javaanse, Chinese, Arabische en Europese bewoners van Java werd door de onderkoelde besluiten van Buitenzorg ontheemd, overigens zonder fysiek geweld. In een uiterst schone operatie werden personen getransporteerd en moesten ze elders hun leven voortzetten, zo mogelijk met inachtneming van hun rang en stand.

Andere stemmen uit de kolonie

De stemmen in dit boek zijn zoveel mogelijk andere dan die van de hogere Europese (witte) ambtenaren, over wie al veel bekend is. Hier horen we namelijk zoveel mogelijk andere bewoners van Java. Hun brieven en de beschrijvingen van hun gedrag hebben – dankzij de dossiers van de koloniale ambtenaren – de tand des tijds overleefd, en ontsluiëren een nieuw gedeelte van het leven op Java in de negentiende eeuw. Tegelijkertijd blijft de leegte van wat *niet* is overgeleverd, des te voelbaarder. We weten niet wat de Javaanse bergbewoners dachten toen de gouvernementsarts hen bezocht. Of wat de slaafgemaakte voelde, toen zijn madam samen met hem vertrok nadat ze ruzie had gekregen met haar echtgenoot.

Het was vooral moeilijk om vrouwen voor het voetlicht te krijgen, terwijl we weten dat de geletterdheid van vrouwen in die tijd niet veel onderdeed bij die van mannen. Het gebeurde maar zelden dat vrouwen zich direct tot de gouverneur-generaal wendden of dat zij aan de ambtelijke schrijverij deelnamen. Het was dan ook de tijd

waarin Willem II, Koning der Nederlanden van 1840 tot 1849, principieel weigerde om vrouwen op audiëntie te ontvangen om hun klachten of wensen aan te horen. In het lobbynetwerk waren de vrouwen non-existent, en als ze al invloed op de regering hadden, was dat informeel. Vrouwen komen dan ook weinig in de archiefstukken terug.

Vrouwen waren echter wel degelijk aanwezig, ook Europese. Die reisden heel wat af over Java, alleen of met hun bedienden. Een flinke stapel bewaarde reispassen – bij iedere reisbeweging over Java moesten personen zich bij de plaatselijke autoriteiten melden – laat namelijk veel vrouwennamen zien. Het zou kunnen dat vrouwen vrijer waren dan de mannen, die immers aan hun standplaats gebonden waren. Hun echtgenotes en dochters doorkruisten Java, op weg naar familie, vrienden, bekenden of interessante plekken. Waren zij de *kabar angin*, het gerucht verspreid door de wind? Wisten zij welke vacatures er binnenkort zouden ontstaan, welke arbeidsconflicten er speelden, en wie een zenuwinzinking nabij was? Het ontbreken van archiefbronnen kan alleen met voorstellingsvermogen en het werk van andere historici opgevuld worden.

Wat was nu de macht van de koloniale staat over haar onderdanen? Lukte het bijvoorbeeld om vat te krijgen op het gedrag van al die onderdanen in die enorme kolonie? In ieder geval was het wel de ambitie van de koloniale staat om in elk dorp en in elke Europese huiskamer op Java door te dringen, door middel van haar ambtenaren, de Javaanse adel, spionnen en censuur. En in elke stad was een militair fort, voor het geval het ambtelijk bestuur tekort schoot, en er met geweld moest worden opgetreden. Door de episodes rond de gestrafte personen in dit boek ontstaat misschien de indruk dat de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië een alziend oog had. Gelukkig, er zijn ook aanwijzingen dat er gebieden waren waar de koloniale staat geen zicht op had. De overheid was bijvoorbeeld niet in staat de ontsnapte slaafgemaakten en gedeserteerde soldaten terug te halen. Het lijkt erop dat deze groepen zich met succes wisten los te maken van de hun toebedeelde rol. Daarom wordt – ter relativering – over deze groepen eveneens een verhaal verteld.

De koloniale ambtenarij is niet voor niets weleens *De Stille Macht* genoemd.⁵ In hun schijnbaar onschuldige correspondentie beslisten de ambtenaren in Batavia en Buitenzorg over het lot van de ondergeschikten in de kolonie, over wie er overgeplaatst of verbannen moest worden. In dit boek worden de lotgevallen van deze ontheemden beschreven, en het waarom van hun straf. Vooral degenen die naar Banda werden verplaatst en in feite als slaven te werk werden gesteld op de plantages, werden zwaar getroffen. Of zij uiteindelijk hun lot als banneling aanvaard hebben is niet bekend, maar in hun gedachten zullen zij vaak zijn afgedwaald naar hun land ver over zee, naar Java.

Regent met gevolg. De naam van deze gefotografeerde regent en zijn familie is onbekend (collectie Wereldmuseum).